

FAKTAARK

Fredningsgjennomgangen i Nordland

I 2006 startet Riksantikvaren det landsdekkende prosjektet Fredningsgjennomgangen. Ved prosjektets slutt i 2012 skal hvert fylke ha gjennomgått alle fredningsvedtak som ble foretatt i perioden 1923-1979 og ha presisert omfanget av, formålet med og innholdet i fredningene.

Fredningsgjennomgangen i Nordland omfatter 39 bygninger fordelt på 9 anlegg. Til sammenligning omfatter prosjektet på landsbasis ca. 1900 bygninger fordelt på om lag 920 anlegg.

MANGFOLDIG NATUR OG KULTUR

Nordlandskysten har ikke mindre enn en fjerdedel av hele Norges kystlinje. Nordland har likevel en svært mangfoldig natur og består av mer enn bare kystlandskap. De store strandflatene er særpregende for Nordlandskysten, men her finnes også mange og relativt dype fjorder, lavfjellsområder med innlandsbygder og skogsområder, og høyfjellsområder med viddepreg.

I Nordland har det bodd mennesker i mer enn 10 000 år, og det var langs kysten og på de mange øyene at de første nordlendingene bodde. Fangst og fiske var viktige næringsveier både i steinalder og bronsealder. Jordbruket har vært kjent i Nordland de siste 3500 år, men var trolig marginalt fram til ca. 300 f.Kr. Med jordbruket fulgte også en endring i bosettingsstrukturen, og synlige spor fra dette i dagens kulturlandskap er blant annet gårdshauger og de mange gravhaugene. Fiske har alltid vært en svært viktig del av nordlendingenes eksistensgrunnlag. Blant de eldste spor etter fiskerivirksomhet er det som kan ha vært

Korshuset på Mohus i Misvær er datert til 1615.

rorbuer av torv i Flakstad i Lofoten, datert til ca. 500 e.Kr. Sagalitteraturen forteller oss om vikinger som bedrev handel med tørrfisk. Tørrfiskhandelen ble mer organisert utover middelalderen, og tørrfisken var på den tida landets største eksportvare. Ved siden av fisket ble jorda dyrket, og begrepet fiskerbondede er velkjent. På flere av øyene på Helgeland var ærfuglen en betydningsfull del av husholdningen, og egg og dun var en viktig handelsvare allerede i vikingetid.

BYGGESKIKKEN

Byggeskikken i Nordland har vært like mye preget av lokale behov som av en felles nordlandsk byggeskikk og -kultur. Plasseringen av bygninger handlet om levemåter og hvilken næring som var den primære. Byggeskikken varierte derfor fra distrikt til distrikt. Noen fellesnevnerne er det imidlertid, og de mest kjente bygningstypene må sies å være nordlandshuset og rorbua.

Nordlandshusene

Nordlandshusene kjennetegnes av at de er ganske små, gjerne i en og en halv etasje, og de er orienterte etter den herskende værretninga på stedet, røstet mot været. Rommene i nordlandshuset går over hele

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Miljøverndepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

husets bredde, og det er samme rominndeling i første og andre etasje. Tømmeret i huset var ofte gjenbrukt flere ganger, da det kunne være utfordrende å finne tømmer som egnet seg til husbygging. Nordlandshusene ligner trønderlånene utseendemessig. Dette henger sammen med at en del nordlandshus ble levert som ferdighus fra Trøndelag eller var bygget av trønderisk tømmer. De eldste og best bevarte nordlandshusene finner vi i dag i de indre strøkene av Nordland, da det er mindre værhardt her enn på kysten.

Rorbua

Rorbua var sesongbolig for fiskere og de fleste var å finne i tilknytning til de gamle fiskeværerne. Rorbuer har trolig eksistert i over tusen år, og de eldste rorbuene var bygd av torv og besto trolig av kun ett rom. I de siste par hundre år besto rorbuene av ett ytre rom til utstyr og redskaper og ett oppholdsrom med ovn, bord, benker og soveplasser. Rorbuer fantes nesten over hele Nordland, men det er svært få av de eldre bygningene som er bevart i dag.

Misværlaftet

Byggeskikken i Indre Salten er preget av en måte å lafte på, kalt Misværlaft. Disse bygningene har sperretak, en type takkonstruksjon som peker bakover mot stavreiste bygninger fra jern- og middelalder. En variant av såkalt sprettelgjing var i bruk i dette området fram til andre halvdel av 1800-tallet. Sprettelgjing regnes normalt for å være utdødd med svartedauden, men det finnes noen få eksempler fra nyere tid.

Nordlandsgårdene

Før 1900 var gårdsbygningene på nordlandsgårdene var vanligvis organisert i klyngetun, en tunform som i dag er lite bevart i Nordland. Fra midten av 1800-tallet ble det over hele landet gjennomført store utskiftingsprosesser som førte til at brukene fikk sammenhengende arealer i stedet for teigblanding. Dette medførte flytting av våningshus og driftsbygninger fra de store fellestunene og ut på egen jord.

Handelssteder og væreiersteder

På grunn av torskefisket og den handelstrafikken dette genererte, vokste de såkalte handelsstedene og væreiersteder fram. Bare de som hadde handelsprivilegier fikk bedrive handel, og fra 1600-tallet var det kun byborgere fra Bergen og Trondheim som hadde dette. Fra andre halvdel av 1700-tallet ble handelsmonopolet til Bergen og Trondheim avviklet. Handelen i Nordland ble fra da regulert ved at handelssteder ble eid og drevet av lokale kjøpmenn som hadde fått handelsprivilegium. Handelsstedenes storhetstid varte fram til midten av 1800-tallet. I 1857 og 1866 kom to handelslover som opphevet privilegiesystemet som tidligere hadde sikret handelsstedene monopol på all handel i sin krets, og med det økte tallet på handelsmenn atskillig.

De typiske handelssteder og væreiersteder langs kysten i Nordland har en egen byggeskikk. Utformingen av væreierstedene var stort sett den samme fra sted til sted med tanke på bygningsplassering og bygningstyper. Hovedhus, bårstue, stabbur, eldhus/bakeri, naust og brygger var alltid del av bygningsmassen, som gjerne var påvirket av stilretninger utenfra. Ellers kunne selve bygningstilen variere fra sted til sted, særlig med hensyn til hovedhuset, alt etter økonomi, eierens smak og behov.

Samisk byggeskikk

Spor etter samisk byggeskikk finnes i mange bygder i fylket. De markesamiske bygdene, for eksempel i Tysfjord og Skjerstad, ble etablert såpass sent (fra 1700-tallet og framover) at de fremdeles har bevart sin samiske identitet. Den gamle sjøsamiske bosetningen i Nordland, derimot, er i stor grad blitt integrert i den norske og gjenfinnes ikke like lett. Men mange nordlandske gårder viser seg å ha en samisk historie som utgangspunkt. Samisk byggeskikk er mest kjent for gammene, men i mange samiske bygder ble boligbyggene tidlig erstattet av tømmerhus. Fjøsammer var i bruk langt inn på 1900-tallet mange steder.

Alstahaug gamle prestegård er eksempel på en embedsmannsgård og er knyttet til dikterpresten Petter Dass og hans sønn Andreas Dass' liv og virke.

De tømrede bygningene på Ol'Hansgården i Misvær ble alle oppført på slutten av 1700-tallet.

Angellgården på Inndyr i Gildeskål ble fredet i 1975 og viser hvordan handelsmenn levde fra 1600-1900-tallet.

Gammelgården på Å i Moskenes, Lofoten er oppført i 1844 og ble fredet i 1968.

Ellers er et karakteristisk trekk for samiske gårdstun at det ofte finnes mange små buer for forskjellige formål. Tunene er heller ikke så stramt organisert som på de norske gårdene.

Byene

Nordland har i dag 11 byer, men det var først på 1800-tallet og særlig mot slutten av 1900-tallet at noen tettsteder fikk bystatus. Tettstedet Kabelvåg, med historie tilbake til 1100-tallet, er et unntak, og var i flere århundrer den eneste byen nord for Trondheim. Kabelvåg har ikke bystatus i dag. De fleste av Nordlands byer har en bakgrunn som handelssteder og strandsteder på 1800-tallet. Sjøgata i Mosjøen er eksempel på 1800-talls trehusbebyggelse som forteller om utviklingen fra strandsted til by. Flere av Nordlandsbyenes utvikling tidlig på 1900-tallet, som f. eks Narvik og Mo i Rana, bar preg av byplanlegging i kjølvannet av industriens frammarsj. I Mo i Rana ble særlig jernverksindustrien viktig, mens Narvik ble anlagt som utskipingshavn for jernmalm fra Kiruna.

Krigen og gjenreisingsbyene

Andre verdenskrig har satt sterke spor i Nordland. Et av motivene bak det tyske angrepet på Norge 9. april 1940, var å sikre malmtilførselen til Tyskland over Narvik. Bodø ble nesten utslettet av tyske bombefly. Etter krigen ble Bodø og Narvik bygd opp etter planer utarbeidet av det statlige kontoret *Brente Steders Regulering*, ledet av arkitekt Sverre Pedersen. Byene bar preg av et nøkternt og funksjonelt uttrykk, med mange sentrumsbygninger i mur og betong

HVA BLE FREDET OG HVORFOR?

De første fredningene i Nordland ble innrapportert til og gjennomgått av Den antikvariske bygningsnemnd. De såkalte "innberetningene" finnes trykt i Fortidsminneforeningens årbok for 1933 og 1934.

De første fredningene i 1942

Nordlands første fredninger ble alle ble vedtatt i mars 1942. Det var åtte

fredninger i alt; fem handelssteder, en prestegård, et gårdsmiljø og et enkeltstående stabbur som også hadde vært brukt i religiøs sammenheng. Til sammen viser fredningene viktige deler av nordnorsk historie, kultur og byggeskikk med særlig konsentrasjon om handel og fiskeri. Fredningene var videre konsentrert om et begrenset geografisk område. Ingen fredninger ble gjort i nordre del av Nordland, og kun én i søndre del av fylket.

Handelsstedene

De fredete handelsstedene er eksempler på de nordnorske handelsstedenes historie og den betydning disse hadde for utviklingen av de nordnorske fiskerisamfunnene fra 1600-tallet.

Røsvik handelssted i Sørfold

Røsvik handelssted i Sørfold kommune omfatter i dag hovedbygning, stabbur, styrmannshus, bårstue og bakeri. Stedet var jekte- og skipperleie fra 1760, og med gjestgiverbevilling fra 1772 ble Røsvik et av de aller første gjestgiverier i Nordland. Fra dette grunnlaget utviklet stedet seg til handelssted.

Handelsstedet Ørnes i Meløy kommune ble etablert av Elling Pedersen da han fikk gjestgiverbevilling i 1794. På det meste var det en hel klynge hus her med 3 brygger, 3 naust, fjøs, 2 våningshus, bakeri og smie. Finnegården, bakeriet og smia, som står igjen i dag, er fredet.

Handelsstasjonen *Selsøyvik* i Rødøy kommune ble etablert i 1770-årene da Ole Hartvig Hvid ble gjestgiver. I dag omfatter Selsøyvik fem bygninger; to brygger, to forretningsbygg og ei stue. Flere av bygningene har opprinnelse så langt tilbake som til tidsrommet 1770-1800, andre fra midten av 1800-tallet.

Kjerringøy handelssted i Bodø

Kjerringøy handelssted i Bodø kommune omfatter 15 bygninger; hovedbygning, melkebod/masstue, krambu, stasjonsbygning, eldhus/bryggerhus, to naust, stall, bakeri, stabbur, kjeller, grisehus, smie og to sjøhus. Med alle sine intakte

Da Lov um bygningsfredning trådte i kraft i 1921, ble Den antikvariske bygningsnemnd oppnevnt av departementet. Nemnda skulle ha ansvar for alle spørsmål tilknyttet fredete bygninger. Det var lovfestet at nemnda skulle bestå av fem menn, hvorav riksantikvaren var den ene. Av de øvrige medlemmene skulle én være arkitekt, én jurist og én bygningskyndig. Nemnda besto inntil bygningsfredningsloven ble erstattet av kulturminneloven i 1978.

Hovedbygning, stabbur og Styrmannsstue på handelsstedet Røsvik i Sørfold.

Våningshuset, også kalt Finnegården, på handelsstedet Ørnes i Meløy har eksterior i senempire-stil.

Handelsstedet Selsøyvik i Rødøy er et godt bevart anlegg av sin type i Nordland.

bygninger er Kjerringøy handelssted et av de største av sitt slag og var et av de aller viktigste handelsstedene i Nordland.

I tillegg til de som er nevnt her, ble Husby handelssted, Tromma i Nesna fredet. Fredningen omfattet 10 bygninger. Fredningen ble slettet i 1954 etter at flere av bygningene brant ned i 1951.

Bondebebyggelsen

Alstahaug prestegård i Alstahaug kommune omfatter hovedbygning, kirketue, stabbur og eldhus, og var den eneste fredningen som ble vedtatt i søndre del av fylket. Gården ble fredet som et viktig eksempel på en embetsmannsgård fra ca. 1700 og fram til 1865, da sogneprestembetet ble flyttet til Stamnes i Sandnessjøen. Alstadhaug er også særlig knyttet til dikterpresten Petter Dass og hans sønn og etterfølger Anders Dass' liv og virke. Det ble regnet som det rikeste sognekallet i Nord-Norge.

Korshuset på Mohus i Misvær, Bodø kommune ble fredet på grunn av sin

spesielle historie som korshus og stabbur i tillegg til sin høye alder. Bygningen er datert til 1615 og innberetningen forteller om korshusets bruk tidlig på 1700-tallet; «i korshuset [...] pleiet man i begynnelsen av det 18. aarh. at hensætte lik og at læse evangeliet om vinteren naar isen hindret misværingerne fra at komme til kirke».

Ol'Hansogården i Misvær, Bodø kommune ble fredet både på grunn av bygningenes høye alder og som representant for lange bonde-tradisjoner i Salten-området. Forretningsbygg, sommerhus og stabbur, som ble oppført i perioden 1774-1789, utgjør et markant trekk i bygdebildet i Misvær.

Fredninger mellom 1942 og 1978

Fra 1942 og fram til 1978 ble det foretatt to fredninger i Nordland. Den ene var to bygninger i et større fiskevær på Å i Moskenes kommune i Lofoten. Her ble Gammelgården og Øvregården fredet i 1968 for å sikre fiskeværret som en forteller om bygnings-skikken som var vanlig blant

væreierne i området på midten av 1800-tallet.

Den andre fredningen var av *Angellgården* i Gildeskål kommune. Hovedbygningen ble fredet i 1975 som eksempel på tidligere tiders byggeskikk, som viser hvordan handelsmenn i Gildeskål levde fra 1600-tallet fram til første halvdel av 1900-tallet. Det ble også drevet gjestgivervirksomhet i gården i lengre tid. Bygningen er oppført i tre perioder og midtpartiet fra 1590-årene er Gildeskåls eldste, kjente, stående våningshus.

ERFARINGENE FRA FREDNINGSGJENNOMGANGEN

I arbeidet med fredningsgjennomgangen har Nordland fylkeskommune foretatt befaringer og registreringer av de fredete bygningene. Den oppdaterte registreringen av bygningene og den gode dialogen med eierne vil danne et godt grunnlag for det videre samarbeidet om de fredete anleggene mellom eier, fylkeskommunen og Riksantikvaren.

Kjerringøy handelssted er et av de største av sitt slag i Nordland. Krambua er en av de 15 bygningene som ble fredet i 1942.

Alle foto: Bjarne Eriksen © Riksantikvaren

Besøksadresse: Dronningensgate 13, 0152 Oslo,

Postadresse: Riksantikvaren, Direktoratet for kulturminneforvaltning, Postboks 8196 Dep. N-0034 Oslo

Telefon: (+47) 22 94 04 00, Telefaks: (+47) 22 94 04 04, e-post: postmottak@ra.no

November 2012